

HİTİT SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Hitit Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2757-7949

Cilt | Volume: 18 • Sayı | Number: Âbdal Ata Sempozyumu
Mart | March 2025

II. Uluslararası Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Özel Sayısı
II. International Symposium on Wisdom Tradition from Turkestan to Anatolia: Abdal Ata

Muğ/Mag Ezoterizminden (Gnostisizminden) Kızılbaş İrfanına

From Mug/Mag Esotericism (Gnosticism) to Qizilbash Gnosis

Fuzuli BAYAT

Prof. | Prof.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü,

Muasır Folklor Şubesi, Bakü, Azerbaycan

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Folklore,

Department of Modern Folklore, Baku, Azerbaijan

fuzulibayat58@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0811-5852>

<https://ror.org/006m4q736>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 26.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 12.03.2025

Yayın Tarihi | Published: 15.03.2025

Atıf | Cite As

Bayat, F. (2025). Muğ/Mag Ezoterizminden (Gnostisizminden) Kızılbaş İrfanına. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Âbdal Ata Sempozyumu), 90-112. <https://doi.org/10.17218/hititsbd.1556819>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: husbededitor@hitit.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsbd>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: husbededitor@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsbd>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

From Mug/Mag Esotericism (Gnosticism) To Qizilbash Gnosis

Abstract

Mughan, one of the esoteric centers of the ancient world, was renowned for its teachings and gnostics, often referred to as "Muğ/Mug/Mag/Magus." Located in the central Garabagh region of Azerbaijan and encompassing the Beylagan, Saatli, and Sabirabad areas, as well as the expanse between Ardabil and the Caspian Sea, Mughan was forced to accept Islam during the early Middle Ages. The region experienced significant Nizari-Ismaili migrations and was influenced first by Mazdakism (Khurramism, also called "Reds" due to their red attire), then by the Manichaean doctrine (known as Majusism in Islamic sources), and later by Nizari-Ismaili esotericism. Over time, Mugh esotericism merged with the shamanic traditions of Turkmens in the region, particularly during the 14th and 15th centuries. Unfortunately, written records detailing the secrets and characteristics of Mugh esotericism have not survived. Instead, Qizilbash gnosis was transmitted orally and expressed poetically in the works of Mughan region poets, particularly Hatai, where it was presented within a framework of gnosis. This practical wisdom lived on in the poetry of Hatai and other Qizilbash poets, and to a lesser extent in Shiite writings. It is worth noting that no comprehensive written source explaining Qizilbash wisdom exists. To revive this teaching, a path of comparison and reconstruction was pursued. The development of Qizilbash wisdom was influenced by the attitudes of ulema toward the Qizilbash, especially after Shah Tahmasb and Shah Abbas I, in relation to the Safavid order. Mugh esotericism took on different forms: as Qizilbash gnosis in Azerbaijan and Eastern Anatolia, and as Magism in the West. These two gnostic approaches diverged significantly in ontology and epistemology. However, the scope of this study excludes Western Magism. To better understand Qizilbash creed and gnosis, the concept of "pir-i mughan," inherited from Mugh esotericism and integrated into Sufi literature, has been emphasized. The term "pir-i mughan" served as a source of inspiration for the Qizilbash and Alevi-Bektashi artistic traditions, as well as for divan poets and Sufi works. Evidence indicates that this term, which permeates divan and tekke poetry, originates from Mugh esotericism and was transmitted through the Mugh caste to Islamic Sufi poets. The lodges established by the Qizilbash evolved into centers of spiritual teaching. The spread of the Baba Samit branch of the Bektashi order in the Arran and Shirvan regions of Azerbaijan further transformed these teachings into a new spiritual system. Historical, descriptive, and theoretical research methods were employed in this study to explore the similarities and differences between Qizilbash spirituality, Safavid teachings, and Mugh esotericism. Comparative data analysis revealed that while cause-and-effect similarities exist, variations in time, place, religious beliefs, and organizational structures influenced the development of Qizilbash gnosis. In conclusion, this research traces the historical, mystical, and gnostic path from the esoteric teachings of the ancient Mughans before Islam to the Qizilbash gnosis of the Turkmens. It examines the contributions of Turkish shamanistic beliefs, Ismaili, Shiite-Batini, and other marginal movements to the formation of Qizilbash spirituality.

Keywords: Mugh esotericism, Qizilbash gnosis, Mag rebellion, Mugh tradition, Pir-i Mughan

Muğ/Mag Ezoterizminden (Gnostisizminden) Kızılbaş İrfanına

Öz

Kadim dünyanın ezoterik merkezlerinden biri olan Muğan, "Muğ/Mug/Mag/Magus" adıyla bilinen özel statülü kâhinleri ve gnostik öğretileriyle tanınırdı. Azerbaycan'da merkezi Garabağ bölgesinde yerleşen ve Beylegan, Saatlı, Sabirabad bölgelerini kapsayan, Erdebil ile Hazar Denizi arasında geniş bir alana yayılan Muğan ülkesi, Orta Çağ'ın başlarında İslâmiyet'i kabul etmek zorunda kalmış; Orta Çağ'ın ortalarında ise yoğun Nizari-İsmaili göçleri almıştır. Bu süreçte, Mazdekilik ve onun bir türevi olan Hürremilik (kızıl giysilerinden ötürü "Kızılbaş" olarak da bilinir), Mani öğretisi (İslam kaynaklarında Mecusilik) ve daha sonra Nizari-İsmaili batınlılığı ile yoğrulmuştur. Muğ ezoterizmi, bölgede yaşayan Türkmenlerin Orta Asya'dan getirdiği şaman inançlarıyla sentezlenerek 14. ve 15. yüzyıllarda Kızılbaş irfanının temelini oluşturmuştur. Ancak, Muğ ezoterizminin özelliklerini ve sırlarını içeren yazılı kaynaklar günümüze ulaşmadığı için Kızılbaşlık öğretisi sözlü geleneklerle aktarılmış, Muğan bölgesi şairlerinin şiirlerinde poetik olarak ifade edilmiş ve Hatai'nin eserlerinde gnosis çerçevesinde sunulmuştur. Kızılbaş irfanı daha çok pratik bir yaşam biçimi olarak yaşanmış ve Hatai'nin yanı sıra dönemin diğer Kızılbaş şairlerinin şiirlerinde, bazı Nevruz geleneklerinde ve sınırlı da olsa erken dönem Şii eserlerinde korunmuştur. Bu bağlamda, Kızılbaş irfanını açıklayan doğrudan bir kaynağın bulunmadığı özellikle belirtilmelidir. Bu öğretiyi yeniden canlandırmak amacıyla kıyaslama ve ihya yöntemlerine başvurulmuştur. Kızılbaşlık akidesini şekillendiren irfan çıkarımları, Safevi tarikatı ile kıyaslanmış; Şah Tahmasb ve özellikle I. Şah Abbas dönemi ulemasının Kızılbaşlara yönelik tutumlarına dayanarak yapılmıştır. Muğ ezoterizmi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Kızılbaş irfanı olarak, Batı'da ise Magizm ve magi/maji olarak yeniden yapılanmıştır; ontoloji ve epistemoloji açısından birbirine benzemeyen iki farklı gnostik yaklaşımın doğmasına sebep olmuştur. Ancak, Batı Magizmi ve bu öğretiyi

araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Kızılbaş akidesi ve irfanının daha iyi anlaşılabilmesi için Muğ ezoterizminden tasavvuf edebiyatına geçen "pir-i muğan" terimi üzerinde durulmuştur. Bu kavramın Kızılbaş ve Alevi-Bektaşî sanat dünyasının, divan şairlerinin ve mutasavvıfların şiirlerine ilham kaynağı olduğu vurgulanmış; "pir-i muğan" teriminin yoğun biçimde divan ve tekke şiirine girdiği ve aslında Muğ ezoterizmine işaret ettiği somut verilerle açıklanmıştır. Kızılbaşlar tarafından kurulan tekkeler irfan yuvalarına dönüşmüş ve Bektaşî tarikatının Baba Samit kolunun Azerbaycan'ın Arran bölgesinde ve daha sonra Şirvan'da yayılmasıyla yeni bir öğretim merkezi haline gelmiştir. Bu makalede kullanılan tarihî, betimsel ve kuramsal araştırma yöntemleri, Kızılbaş irfanının Safevi öğretisinden ve her ikisinin selefi olan Muğlardan miras aldığı gnostik öğretilerin benzer ve farklı yönlerini sunmada etkili olmuştur. Ayrıca veri toplama ve kıyaslama yöntemleri, neden-sonuç bağlamındaki temel benzerliklerin yanı sıra, zaman, mekân, inanç ve örgütlenmeye göre farklılıkların varlığını tespit etmede önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, İslamiyet öncesi Muğların işleyip hazırladığı ezoterik öğretilerden Türkmen Kızılbaş irfanına kadar uzanan tarihî, mistik ve gnostik yol izlenmiş; Kızılbaşlığın oluşumunda eski Türk inançları, şamanizm, İsmailî, Şii-batınî ve diğer marjinal akımların rolü araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muğ ezoterizmi, Kızılbaş irfanı, Mag isyanı, Muğ geleneği, Pir-i muğan

Giriş

Tarihin belirli çağlarında kadim dünyada ezoterizmin, gnostisizmin, okültizmin merkezi olan birçok yerler olmuştur ki bunlar mevcut bilgileri toplayıp sistemleştirmiş, Tanrı-insan-doğa ilişkilerini düzene sokmağa çalışmış ve toplumların yönetilmesinde önemli rol oynamışlardır. 21. yüzyılın teknolojik çağında suni zekanın, robot ve uzay teknolojisinin geliştiği bir çağda dahi insanlar eski medeniyetlerin bu tür bilgilerine hayranlık duymakta ve bu bilgilerin karşısında hayrete düşmektedirler. İnsanlığın bu gelişmişlikle beraber bir de manevi dünyasında başveren telatümler onu "Tanrısız, kuralsız içsel bir din" anlayışına doğru götürmektedir. İnsanın doğasında var olan sırlara meyl etme, gizli olanları öğrenme onu gnostik akımlar ve ezoterizme doğru itmektir. Zamanla hem Batı dünyasında hem de İslâm dünyasında gnostisizme, İslâmi terminolojiyle bâtinîyeye karşı mücadeleler verilmişse de insan fenemonolojisi bunu her zaman redetmiştir. İnsanlığın bütün zamanlarda can attığı hakikat, tarihilikten, siyasi konjoktürden, yazılı ve sözlü kültürden daha üst bir kavramdır ve genelde inisiyasyonlarla, gizli ritüel ve simgelerle kavranılmağa çalışılır. Bu mistik yaklaşım akılcı düşünce tarafından orta çağlardan eleştirilmişse de neticede ezoterizm, gnostisizm, okültizm yaklaşımlarını belleklerden silememiştir. Bunun başlıca nedeni hakikati zihinsel olarak (zahir ilmiyle) kavramanın yetersiz olmasıdır.

Hakikat kutsalın algılanmasıdır ki bu böyledir, o zaman kozmik bilgi bizlere manevi tekâmül sonucu ortaya çıkan bir inisiyasyon (tasavvufta seyri-suluk) aracılığıyla ötürülebilir. Hakikat birdir ve onu ezoterik bir şekilde veya gnostik bir biçimde yahud da okülist bir yolla kavramak farklı yollardan ziyade bir gizli yol metodudur. Kadim dünyanın bu öğretilerini İslâm sadece bir terimle irfanla ifade etmiş, hakikatin algılanmasının tek yolunun irfani bilgilerden geçtiğini göstermiştir. Muğ irfanının merkezi Muğan bu bağlamda tarihi süreçte etkin rolünü İslâmiyetten önceki dönemlerden İslâm'a taşımıştır. Çünkü Muğların gözünde çeşitli dinler ve inançlar bir tek hakikatin şekilleridir ve bu çoğulçuluk anlayışı yalnız bir yanılıdır. Bundan dolayıdır ki Şamanlık, Kabalizm, Maniheizm, Tasavvuf, Taoculuk, Vedaçılık farklı öğreti veya mistik ekoller (hatta din) gibi gözükseler de, hakikati sunmakta farklı yöntemler kullansalar da tek olan hakikatin farklı şubelerinden başka bir şey değillerdir.

Önemli olan bir mesele de ezoterizmin (bâtinî), gnostisizmin (irfan), okültizmin (misticizm) ve dinlerin birbirinden etkilenmediği varsayımdır. Aynı şekilde İslâm'ın bâtinî-tasavvufî akımları da, Kabalizm'den, Veda dininden, Zerdüştilik'ten etkilenmemiş Kur'an Kitab-ı Mukaddes'in başka bir

versiyonu olmamasını onaylamış olur. Bu benzerliği ve hatta aynı hakikatı değişik şekillerde göstermenin tek kaynağı ilahidir, ezelden var olanların insan toplulukları arasında paylaşılmasıdır. Bu ise tek bir kozmik bilginin varlığından söz açmağa imkan verir. İslâm irfanı da bizlere bunları öğretmeğe çalışır. Bu bağlamda Muğların en büyük özelliği kendi öğretilerini Zerdüştilik'e, daha sonra Mazdehizm'e, Mecusiliğe daha sonra da İslâma taşıyabilmeleri olmuştur. Muğlardan Kızılbaşlara uzanan yolda irfanın taktiminde, öğretisinde, doktrininde bazı düzeltmelerin olması zamanın talebiyle olmuştur.

Zahir-bâtın ilişkisinde Muğların içe önem vermeleri, inancın ontolojisinde bâtına üstünlük vermeleri Kızılbaşlıkta ve Safeviyede kendi tasdikini bulmuştur. Çünkü önemli olan kabuk değil kabuğun içindedir. Bâtın bunu öğrenmekle yükümlüdür ve bu herkese açık bir bilgi kaynağı olmaktan uzaktır. Bu bakımdan inisiyasyonlar aracılığıyla bâtına açılan kapılardan geçmek mümkündür. Muğların İslâma taşıdıkları bâtinî öğreti Kızılbaşlıkta tam olarak benimsenirse de yine kabuktan çıkma çabaları Kızılbaş irfanının temel bileşenidir. Kızılbaşlık Muğ ezoterizminin bir devamıdır, başka bir boyutudur. Ancak hakikat bir olduğu içindir ki inisiyasyonların amacı da aynıdır - neophytei (acemi olanı) hakikata götürmek. Avam (egzotik bilgiyle takılıp kalan) ve havas (inisiyatik bilgiye sahip) Muğlara göre nasıl algılanmıştır bilinirse de Kızılbaşlar avamı havastan aşağı, havası da avamdan yukarı görmezler. Ancak bilgi ve inançla, ritüel ve uygulamalarla vardıkları noktayı havasın makamı olarak görmüşlerdir. Bu temel anlayış hiç de bâtının zahirle aynılaştırılması değil, bâtına giden yolun zahirden geçtiğine olan inamdandır.

Konu Muğ gnostisimi ve Kızılbaşlık irfanı olduğundan eski dünyanın ezoterizm, okült teoriler ve gnostik görüşler hakkındaki bilgilerinin Muğların öğretisi ile ne denli alakalı olduğuna çok kısıtlı kaynaklar ışığında bakmalı olacağız. Nitekim Batılı yazarlar Zerdüştilik'le, Maniheizm'le ilişkilendirdikleri Muğ/Mag kahinliğinin yalnız büyü, rüya yorumu ve çıkardıkları ayaklanmalar hakkında bilgi vermişlerdir. Fikrimizce eski dünyanın ezoterik bilgi merkezlerinden biri olan Muğan ve Muğ inisiyeleri kendi bilgi ve düşüncelerini bizim şimdilik ulaşamadığımız kaynaklarda korumuşlardır. Muğların tüm sırlı bilgilerinin yazıldığı bir kitapları olmuştur mu. Olmuşsa bu kitap nerededir, gibi sorular şimdilik cevapsızdır. Bu bildiri ile Muğ gnostik doktrini, okültizmi ve ezoterizmi gibi konulara kısmen de olsa açıklık getirmeği ve bunların aynı yörede şekillenen Kızılbaşlık irfanı ile selef-halef ilişkisini öğrenme planlanmaktadır.

1. Kadim Dünyanın Muğları ile İlgili Ezoterik Mitler

Ezoterik öğretilerde dinlerdeki Allah kelamını insanlara iletme ve doğru yola davet etmek gibi teolojik verilere rast gelinmez. Ezoteriklere göre hakikatin bilgisine sahip olmak için inisiye edilmiş özel statülü şahıslar vardır. Bu kişiler bazen kâhin, bazen büyücü, bazen şaman, bazen de medyumdur. Olağanüstü güçlere hüküm etmek için ezoteriklerin gnostik bilgilere sahip olması gerekir. Bu bilgilere sahip olanlara kutsallık atedilmiştir. Kutsallığın olduğu her yerde Tanrısallık, İlahi kökene bağlılık vardır. Oysa dini (en azından İslâma göre) teolojiye göre peygamberler de birer beşerdir, sadece olarak seçilmişlerdir, tebliğ görevi ile vazifelendirilmişlerdir ve kutsallık imajına sahip değillerdir. Hal böyleyken kadim dünyanın bilinen ilk ezoteriklerinden olan Muğlar da inisiyasyondan geçmiş gizli bilgilerle hakikatin sırrına ermiş bir zümre veya kabiledir. Nitekim Dion Fortunein (1928) de belirttiği gibi:

Tüm çağlarda ve tüm ırklar arasında, insanlığın geneli tarafından bilinmeyen gizli bir bilgeliğin öğrenilebildiği ve testlerin ve ritüellerin oynandığı bir inisiyasyon yoluyla kabul edilen, belirli ezoterik okullar, onların kısmı veya kardeşliklerle ilgili bir gelenek mevcut olmuştur. Folklor ve antropoloji literatürüne aşına olan herkes, bu inancın Kuzey Kutup Dairesi'ndeki Eskimolardan Tierra del Fuego'daki Kazıcı Kızıldenizlere kadar ilkel halklar arasında var olduğunu bilir (1928, s.5).

Ezoterik bilgi merkezlerinden Mısır, Haldey, Harran, Muğan ve Tibet civarlarını göstermek mümkündür. Hatta inisiye merkezlerinin en eskisinin bilgeliği, irfan ve gizemliliği sembolize eden Hermes Trismegistus¹ (buradan da Hermetizm felsefesi ortaya çıkmıştır) ve Tibet, Moğolistan ve Orta Asya dağlarının altındaki yeraltı krallığı olan Agarta olduğunu² söyleyenler de vardır. Daha da ileri giderek Mu, Atlantis bilgi ve uygarlık merkezleri hakkında çok sayıda mitlerin üretilmesi³ aslında ezoterik merkezlerin gizeme bağlanmasından başka bir şey değildir. Hatta ezoterik bilginin kaynağı yerüstü varlıklara, örneğin Annunakilere, Mulara, Atlantislere kadar götürülmüştür. Bu bilgilerin doğruluğu veya kurgusal olduğu, varsayılan gnostik bilgileri veya okültizmi inkar etmez. Nitekim yazılan onca makale ve kitaplardaki çoğu zaman birbirini tutmayan bilgiler ve veriler de konunun mitolojik olduğunu göstermektedir. Evrenin ve canlıların, özellikle de insanların nasıl yaratıldığı hakkındaki bu tür ezoterik içerikli mitlerin büyük bir kısmı kendilerini üçüncü, dördüncü boyuta taşıyabildiklerini düşünen insanlardır veya komplo teorisyenlerdir. Aynı şekilde her ne kadar varlıkları tarihi belgelerle ispatlansa da Muğlar hakkında anlatılanların da çoğu mitolojiktir. Konu bu mitolojik içerikli ezoterik bilgilerin daha soraki dönemlerde Kızılbaşlık'ta nasıl tecessüm etmesidir.

Muğ/Mag kelimesine geniş bir anlam yükleyen E. M. Butler 1948'de yayınlanan "The Myth of the Magus" (Magusların Mitleri) adlı kitabında insanüstü güçlere sahip efsanevi bir sihirbaz olan Muğların/Magların birçok kültürde mit ve dinin merkezinde yer alan bir arketip olduğu görüşüne varır. Muğların antropolojik kökenlerini, kabilesinin refahını sağlamak için bir şaman veya büyücü tarafından gerçekleştirilen antik ritüellerde tanımlayan yazar, bunun daha sonraki gelişimini Hıristiyanlık öncesi dini ve mistik filozoflarda, ortaçağ büyücülerinde ve simyacılarında ve son olarak da on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyıldaki okült canlanmada takip ediyor. Zerdüş'ten Solomon'a, Merlin'den Faust'a, Cagliostro'dan Rasputin'e, Muğ mit ve efsaneleri araştırılıyor ve dini ve okült mitolojideki önemli figürler hakkında bilgi veriliyor.

E. Butler'e göre Med kahinleri olan Muğlar Züdüstlük'ten çok önce, Herodot'un (M.Ö. 484-406) Medlerin altı kabilesinden biri olan Muğ/Mag rahip kastı olarak biliniyordu. Her ne kadar etimolojisi tartışmalı ve belirsiz olsa da sihir kelimesi bu insan ırkından türemiştir. Ancak Yunanlılar tarafından kullanılan maji, aslında Doğulu Magların dinini, öğrenimini ve okült uygulamalarını ifade ediyordu ve bu gizemli adamlar hakkındaki başlıca bilgikaynağımız, tüm

¹ <https://www.britannica.com/topic/Hermes-Trismegistos-Egyptian-god> (E. T. 11.01.2024) Kıptice ismi Thoth, Zerdüştilere göre Hümmüz, İslâm kültüründe Hz. İdris, İbranice Uhnuh/Enoh, Yunanca Hermes Trismegistos olan bu bilge eski dünyanın bilgeliği, ezoteriklik, gnostiklik, okültizm ve en esası da hermenetik gibi bilimlerin atasıdır. Bütün hallerde Hermes, Allah ile insan arasında aracıdır. İbnü'n-Nedimin el-Fihrist eserine göre Hermes 13'ü simyaya, 5'i astrolojiye ve 4'ü sihre ait 22 kitap yazmıştır. Ayrıca Kitab-ı Mukaddesin içine alınmayan Enoh/Hanok Kitabı da vardır.

² Bk. Hutin, S. (1978). Des Mondes Souterrains Au Roi Du Monde. Paris: le Livre de Poche.

³ Churchward, J. (1959). The Lost Continent of Mu. Great Britain: Neville Spearman Ltd.; Forsyth, P. Y. (1980). Atlantis: The Making of Myth. Montreal: McGill-Queen's University Press.

tarihçilerin prensi Herodot'un ta kendisidir. Anlattığı gerçekler yetersizdir ancak benzersiz bir şekilde aydınlatıcıdır (1948, s.15).

Önemli bir konu da Medlerin ve özellikle Muğların zamanında devletin hangi dini uygulamaları idi. Medlerin uyguladığı din, Zerdüştlik'ten önce gelen eski Aryan dininin biçimlerinden biri olması tartımları da önem arz etmektedir. Ahameniş döneminde, İştuvegu döneminde devlet dini olabilecek saf Zerdüştlik, Perslerden çok Medler arasında geliştirildi. Zerdüşt din adamlarının adı "mobed", bu kültün bakanlarının başlangıçta geldiği iddia edilen Med kabilelerinden birinin adıyla ilişkilidir. Med ülkesinde doğurganlık tanrıçası Ardivisura Anahita'ya saygı kültü yaygındı. Media'nın ana şehri Ekatana'da (Hemedan) tanrıça Anahita'nın (Yunan yazarlarına göre - Anaitis) bir tapınağı vardı (Williams, 1829, s.68-69). Strabon, 1. yüzyılın Romalı tarihçisi olup 5. yüzyılın antik Yunan tarihçilerine atıfta bulunarak, özellikle M.Ö. 5.yy.da yaşamış Herodota dayanarak, fuhuş ritüellerinden bahseder ve Ardivisur Anahita'nın tapınaklarında hizmet veren Medlerin şöyle dediğini söyler:

Herodot Medyan kadınlar hakkında da benzer şeyler söylüyor. Hepsi sefahate kapılıyor. Aynı zamanda sevgililerine o kadar nazik davranıyorlar ki, onlara sadece misafirperverlik göstermek ve hediye alışverişinde bulunmakla kalmıyorlar, aynı zamanda kendilerine bunun imkanlarını sağlayan zengin ailelerden geldikleri için çoğu zaman aldıklarından daha fazlasını veriyorlar. Ancak ilk karşılaştıkları yabancıları değil, sosyal statü olarak kendilerine eşit olanları sevgili olarak kabul ederler.

Strabon Medlerle Ermenileri akraba olarak görür ve hatta genel ev konusunda Ermenilerin daha da ileri gittiklerine işaret eder: "Medler ve Ermeniler, Perslerin tüm kutsal ayinlerini onurlandırır. Anaitida kültü, Akilisen de dahil olmak üzere çeşitli yerlerde bu tanrıçanın onuruna kutsal alanlar inşa eden Ermeniler tarafından özel bir saygıyla karşılanmaktadır. Erkek ve kadın köleleri burada tanrıçaya hizmet etmeleri için adadılar. Bu şaşırtıcı değil. Ancak kabilenin en soylu insanları da kızlarını henüz kız iken tanrıçaya adarlar. İkincisinin, ancak kendilerini tanrıçanın tapınağında uzun süre para karşılığında verdikten sonra evlenmeleri bir gelenektir ve hiç kimse böyle bir kadınla evlenmeyi değersiz bulmaz." (1994, s.533).

Herodot'un ve Strabon'un aksine Muğların ensest evliliğe ve sapıklığa karşı olduğu Arap kaynaklarınca bize kadar ulaşmıştır. Nitekim Muğ inancına göre amca, hala ve teze kızlarıyla evlilik yasaklanmıştır. Bunun sebebi "Kir'in oğlu Kambis'in aile içi evlenmenin (baba-kız, ana-oğul, baci-kardeş evlenmesi) temelini koyarak kendisi de iki kız kardeşiyle evlenmiş olması ve bununla da hakiki "Avesta"sı lekelemiş olmasıdır. Sonradan sapık bir Pers hükümdarının ayyaşlığı ile saray asilzadeleri ve Pers din adamları da bunu adete çevirmişlerdir."⁴ Ak renge üstünlük veren Muğların 12 rakamını kutsal olarak gördükleri bilinmektedir. Bazı bilgilere göre Kıptilerle de yakınlıkları vardır. Muğlar hakkında Pehlevi ve Arap kaynaklarında bilgiler vardır ki bunlardan muteber sayılanlardan biri de Şeyh Muhammet İbn İsmail el Bağdadinin "Tarih-i İhtilaf-il Bağdadi" adı eseridir. Yazar iri hacimli eserinin 3-5 ciltlerinde eski zamanlarda yaşamış kabilelerin

⁴ Aydın Gasımlı. Muğ (Azerdüştük) Dininin Yaradıcısı Türk Azer Peyğemberdir, <https://teref.az/kose/242712-mug-azerdustluk-dininin-yaradicisiturk-azer-peygemberdir.html> (E. T. 18. 12. 2023)

tarihini araştırmıştır. Bu kitapta hem Muğlar hem de onların Suğlar, Yuğlar gibi altgrupları ve adetleri hakkında bilgi verilmiştir.⁵

Muğların Herodot'tan bize belli olan en ünlü miti sonuncu Med hükümdarı Babil kaynaklarında İşt-me-gu olarak geçen Astiyag'ın (M.Ö. 585-550)⁶ kızı Mandana ve Persden türeme torunu Kir hakkında olan sözlü tarih anlatısıdır. İşt-me-gu adı çok güman ki yaygın olarak Eski İran biçimi *Rşti-vaiga- "mızrağı sallamak, mızrak fırlatmak" biçimini yansıtan bir kelimedir. Bu efsanelere göre Astiyag bir gün rüyasında kızı Mandana'nın karnından bir asmanın çıkmaya başladığını görmüş. Bu asma önce tüm Med ülkesini, sonra da tüm Asya'yı kaplamıştır. Astiyag, rüyaları nasıl yorumlayacağını bilen Muğları topladıktan sonra rüyasını onlara anlatmış. Muğlara göre kralın kızının oğlu, Astiyag'ın sağlığında hem Medya'yı hem de Asya'yı ele geçirecektir. Astiyag kehaneti önlemek için kızını Pers Kambis'le evlendirmiştir, çünkü hiçbir Pers Med ülkesinin kralı olamazdı. Ancak kızının bir oğlu olunca Astiyag korkmağa başlamış ve veziri Harpag'ı çağırarak çocuğu öldürmesini emretmiştir. Ancak sonraki olaylarda Harpag da çocuğu çobana verir ki öldürsün, çoban da ölü doğmuş oğlunu çocuğun yerine koyarak Astiyag'ın torununu büyötmeye başlar. Çocuk on yaşına geldiğinde bir gün diğer çocuklarla oynarken kral seçilmiş ve bir Med'in oğlunu itaatsizlikten dolayı dayakla cezalandırmıştır. Daha sonra Herodot, Med asilzadesinin şikayeti üzerine Astiyag'ın çocukla konuşması ve gerçeği öğrenmesini hikaye edir. Astiyag, Muğları ikinci defa bir yere getirip tehlikede olup olmadığını sorur. Muğlar, Kir'in çocuklarla oynarken kral seçildiği için tahminin çoktan gerçekleştiğini ve bu nedenle artık ondan korkmaya gerek olmadığını söylerler (Herodot, 1972a, ss.107-122).

Muğlarla ilgili ikinci mit Muğ/Mag Gaumata'nın Ahemeniş İmparatorluğuna karşı çıkarttığı isyan anlatılır. Bu Muğ hakkında hem Herodot hem de Behistun Yazıtları bilgi vermektedirler. Behistun Yazıtlarında bu Muğ, Ahemeniş hükümdarı Kambis'in kardeşi Bardia olduğunu iddia etmektedir. Herodot'ta onun ismi yalancı Smerdis⁷ olarak geçer (Herodot, 1972b, ss.61-67). Med kabilesinden, daha somut şekilde Muğlardan olan Gaumata'nın kısa süreliğine hükümdarlığı ve kaldırdığı isyan başarısızlıkla sonuçlansa da Gaumata, tarihte işgalçi İranlılara karşı isyan çıkaran ilk Muğ olarak bilinmektedir.

Kadim dünyanın diğer inisiyatik merkezleri gibi Muğlar da kendilerine özgü ezoterik mit üretmişlerdir ki bu mitolojik bilgilerin bir kısmı Asur, Akad, Babil, Mısır, Pers, Yunan ve sonradan Arap kaynaklarına aktarılmıştır.

⁵ Şeyh Röyal Hüseyinov, kişisel iletişim, 13.08.2022.

⁶ Şimdiki Azerbaycan, İran ve Anadolunun bir kısmında hükümdarlık yapmış Med hükümdarlarının listesi ve hükümdarlık dönemleri iki kaynağa göre derlenmiştir. Bunlardan ilki, onları "krallar" olarak adlandıran ve onları aynı aileye bağlayan Herodot'tur. İkinci olarak, "Gadd'in Ninova'nın Düşüşü Tarihi"nde kendi listesini veren Babil Kronikleridir. 150 yılı aşkın bir süreye yayılan birleşik liste şu şekildedir: Deioc (M.Ö. 700'ler-675) Phraort (M.Ö. 675-653) İskit yönetimi (M.Ö. 652-624) Cyaxar (M.Ö. 624-585) Astiyag (M.Ö. 585-549)

⁷ Ahemeniş sarayında II. Kir'in ölümünden sonra Smerdis'in (Bardiya) bazı kaynaklara göre bir yıldan da az bir süreliğine hükümdar olmuştur. Ancak sarayda onun bir sahtekar olduğu fikri yayılmaktaydı. Bazılarına göre tahtta oturan kişi II. Kir'in oğlu Smerdis değil, Gaumata adında bir Mecusi büyücüydü. Ölümsüzlerin komutanı olan General Dara bu söylentileri yayarak Smerdis'e karşı isyan bayrağı açtı. Soylularla birleşerek Smerdis'i devirdi ve şah oldu.

2. Muğ Ezoterizminden Kızılbaş, Safevi ve Şii İrfanına Bazı Tespitler

Safevi Devleti'nin kuruluşunda etkin bir görev alan Kızılbaş irfanının Muğ ezoterizmi ile ilişkisi kuşku doğurmamaktadır. Nitekim Muğan coğrafi sahasına dahil olan Karabağın bir kısmı, Beylegan, Sabirabad, Saatlı ve İmişli bölgelerinde hem eski çağın Muğ bilginleri hem de İslâmiyet'ten sonraki dönemin Muğ şairleri yaşamış, Kızılbaşlık da bu bölgelerde daha yaygın olmuştur. Muğani mahlaslı filozof, şair ve ezoteriklerle beraber Hatai mahlaslı şairlerin de bu yörelerde medfun olduğunu görmekteyiz. Örneğin Hatai Şirvani'nin (799-882) doğulduğu yer Şirvan'ın ana mahalı olsa da o vasiyetine göre Sarısu civarında Bahtiyar ibn Cavanşir Muğani'nin yanında gömülmüştür. Bir diğer şair ve bilgin Alihan ibn Karakişi Hatai'dir. Ayrıca Muğan'ın Saatlı bölgesinde Hatai mahlaslı şairlerin mezarı da dikkat çekmektedir.⁸ Bu mahlası taşıyanların, büyük olasılıkla Hatay kabilesinden olduğu muhtemeldir. Nitekim hem Orta Çin'de hem de Türkiye'nin Hatay ilinde yaşayan bu kabile kendi adını hem devlete hem de coğrafyaya vermiştir. Muğ irfanı ile öğretim görmüş bilgin ve şairlerin mezarı ezerinde tıpkı Kızılbaş medeniyeti için özgü olan baş taşı yerine baş ağacı dikilmiştir. Şöyle görülüyor ki İslâmi dönemde Muğ adı Kızılbaşlıkla yer değiştirmiş, Muğ ezoterizmi ve gnostik bilgileri İslâmi irfana taşınmıştır.

Ezoterik bilgilerin koruyucuları genel adıyla Muğ olan bu tayfanın kendi içinde bir kaç subgruba ayrıldığı görülmektedir: Muğlar, Yuğlar, Suğlar, Humbaboslar/Yumbaboslar. Şöyle ki bu grupların birbirinden bazı ideolojik ve irfani açıdan farkları vardır. Örneğin Yuğların felsefesi şeker bökrek/şeker bökrek bökrek/şeker bökrek bökrek bökrek ve daha çok şekerbura adı ile bilinen geleneksel Azerbaycan tatlısına kadar varan bir sembolü içermektedir. Nitekim şekerbura yarım ayı simgelemektedir. Pahlava/Paklava ise Suğların ideoloji göstericisidir ve ateşi simgelemektedir. Ancak bedirlenmiş Aya benzer zireyn-goğal Muğların sembolüdür, çünkü Muğlar ay takvimi kullanırdılar. Şekerbura, paklava ve goğal türünden tatlılar genelde Nevruz bayramında yapılır ve Muğlardan günümüze kadar ulaşmış metafizik dünya görüşün yansımasıdır. Şeyh Yagup, kitabının 2. cildinde Muğların semenini nasıl filizlendirdiklerini etraflı şekilde kaleme almıştır. Bazı sözlü kaynaklara göre Nevruz'un sembolü olan semeni yeşillendirmeği de ilk defa Muğlar kullanmıştır. Ancak kaynak kişi bizzat kabile veya subgrup olarak adlandırdığımız adlarla ilgili başka bir bilgi de verdi. Muğların sol grubu Yuğlardır. Bu topluluk içlerinde evlenmeyen rahiplik hayatı yaşarlara Muğlar adını verdikleri halde evlenmeyen kadınlarına da Suğlar derdiler. Eğer evlenmeyen erkekler ise onları da Yuğlar olarak adlandırırldılar. Toplumdan farkanmak için onların pahlava şekilli küpeleri, kolyeleri vardı. Kazıntı zamanı paklava gibi yapılmış küpeler Muğlarla Suğlara aitti. Hatta bazı anlatılara göre Nuh Peygamber'in devrinde gemiye binmeyen kabilelerden biri de Muğlar olmuştur.⁹

Safevi Kızılbaş irfanına kadar Azerbaycan ve İran bölgesinde Şii eğilimli sufi hareketler yaygınlık göstermekteydi. Michel M. Mazzaoui bu tarikatların birçoğu hakkında bilgi vermiştir. Onun tespitlerine göre Horasan, İran ve Anadolu coğrafyasında kurulan Şii mezhebine dayalı tarikatlar Nurbahşiye, Zahabiye, Kadiriye, Bektaşiyeye, Haksariye, Mevleviye ve Nimetullahiyedir (Mazzaoui, 1965, ss.219-220; Nasr, 1974, s.279). Ancak adları zikredilen tarikatların Muğ ezoterizmi ile ne derecede bağlantısının olduğu hakkında kaynaklarda bilgi kısıtlılığı mevcuttur. Sufi tarikatların

⁸ Şeyh Röyal Hüseyinov, kişisel iletişim, 13.08.2022.

⁹ Şeyh Röyal Hüseyinov, kişisel iletişim, 13.08.2022.

Safevi Kızılbaş Devletinde saygı görmesi ulema sınıfının güçlenmesine kadarki dönemdir. Şia din alimlerinin Kızılbaşlara ve sufi tarikatlarına karşı cebhe alması Şah Tahmasb döneminin sonlarına doğrudur. Bu dönemden itibaren sufiliye karşı çok sayıda reddiyeler yazıldı. Bu reddiyelerde sufilerin sapkınlıkları, şeriata loyal ve bazen de olumsuz münasebetleri ciddi şekilde dile getirildi. Hatta hangahlar kapatılarak yerinde mescidler açıldı. Özetle "Tahmasb döneminin 1532-33 yıllarından itibaren Lübnan Cebel-i Amilden -Safevî Devleti'nin ikinci devrinde- Kızılbaş sarayına nüfuz eden Arap âlimlerin faaliyetleri sonucunda giderek din adamlarının güçlenmesi ile birlikte devleti kuran sufi zümrenin gücü kırılmıştır. Bunun neticesi olarak Sufi Kızılbaşların erkân ve ritüelleri, yerini yeni mezhebin şeriatına bırakmıştır." (Baharlu, 2021, s.17).

Diğer taraftan bu tarikatların Safeviye ve Kızılbaşlıkla bağlantıları da açıklığa kavuşturulmamıştır. Bazı Şii batını hareketler, özellikle Ehl-i Haklar, Ali'llâhiler, Yaresanlar, Kakailer, Dürziler ve Nusayriler dolaylı da olsa Muğ gnostikleri ile bağlantılıdır. Bu durumda İslamiyetten sonra Muğ irfanı çeşitli marjinal öğretilerin oluşmasında etkili olmuştur, denilebilir.

3. Muğ Ezoterizminin İslâmi Dönem Sembolü Pir-i Muğan Tekke ve Divan Şiirinde

Azerbaycan başta olmakla doğuda İran ve Orta Asya'yı, batıda Assur, Akkad, Yunan ve Avrupa'yı ezoterik bilgi açısından çok etkilemiş Muğlardan günümüze birçok sihri, okülist, spritüalist, gnostik vb. metafizik bilgiler ulaşmış, Avrupa tarihinde Magizm, Magi, Majisyen gibi terimlerle ifade edilen okülist akımlar ortaya çıkmıştır. Doğu, kendine has bir özelliklerle Mecusilik adı altında Muğ öğretilerini yaşatmağa çalışmıştır. Muğların öğretisini tamlamak için Arapça bir kelime olan Mecus ve bu dini bildiren Mecusilik hakkında Kur'an'da bir yerde Mecusiler anlamına gelen mecus kelimesi geçmektedir: "Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbîiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır" (Hac 22/17).

Mecusiliyin yıkıntıları altında kalan Muğ ezoterizmi genelde sufi, özelde Kızılbaş irfanında metafizik kaynak olarak yaşatılmıştır. Bu gnostik bilgileri Müslümanlaşmış olan soydaşlarına Muğ uluları anlamına gelen pir-i Muğanlar taransfer etmişlerdir. Muğ ulularının öğretileri pir-i Muğan terkinde tekke ve divan şiirine sembolik bir açılım getirmiştir. Pir-i Muğan doktrininin Muğ gnostisizmini ne kadar yansıttığını bilmesek de en azından tasavvufi şiirde farklı yorumlar kazandığı kuşkusuzdur. Tasavvufi şiirde yaygınlık kazanmasına rağmen pir-i Muğan terkinde Muğ mistisizminin tarihe karıştığından haber vermektedir.

Müslüman İran'ın tarihinde, Mecusilerin imajı yavaş yavaş kararmış ve daha sonra solmuşken, eski itibarları mistik Fars şiiri aracılığıyla beklenmedik bir şekilde yeniden doğmuştur. Muğların (Avrupalıların Magi adlandırdıkları) şefi pir-e mîgân, meyhanesinin derinliklerinden kutsal bir ateş gibi yayılan bilgi şarabını dağıtan manevi öğretmeni temsil eder. 20. yüzyıl Pakistanlı düşünürlerden Muhammed İkbâl'in sözlerine inanacak olursak, henüz sönmek üzere olmayan bir ateş yanmaktadır: "Magilerin çalışmalarının sonunun geldiğini düşünmeye cesaret etmeyin; asmalardan hâlâ içmek için binlerce şarap akıyor" (Azarnouche, 2013, s.137).

Muğ irfanı zamanla Müslüman din adamları tarafından Mecusilik olarak algılanmış, irfanın Zerdüşti tarafları İslâm felsefesine uymadığı için redd edilmiştir. Ancak Zerdüşti felsefesini İslâm'la

kaynaştıran Kalenderilik, Abdallık ve kısmen de Melametilik gibi marjinal akımlar eski Muğların irfan öğretisini yaşatmağa çalışmışlardır. Zerdüştlük'te dinî lidere "pîr-i mugan" denildiği bilinmektedir. Onların dilinde pir-i Muğan deyimi bugün Azerbaycan sınırları içinde olan Muğan'dan çıkmış Muğ/Mag ezoteriklerine işaret etmektedir. Nitekim pir-i Muğan tasavvuf edebiyatında aşkın asıl sahibi, aşkı dağıtan ve pay eden kişi anlamına gelmektedir. Ancak bu deyimde başka anlamlar yükleyenler de vardır: "Pîr-i Muğan: Farsça, baş keşiş demektir. Kamil mürşid veya kutb-ı âlem yerinde kullanılan bir tâbirdir. Meyhaneci anlamına da gelen bu kelime, aşk şarabı sunan, Allah sevgisini insanlara öğretmeye çalışan mürşidler için de kullanılmıştır." (Cebecioğlu, 2005, s.273). Başka bir izha göre "Pîr-i Mugan: Tasavvufta aşk şarabını sunan hakikî ve kâmil mürşid, kutb-i âlem, rehber anlamına gelir." (Uludağ, 2016, s.286). Tasavvufta pir-i Muğan mürşid-i kamil, şeyh, meyhanecilerin başkanı anlamına gelir. Nitekim Fuzuli de bir gazelinde

"Mey içmeden açılmaz imiş bâb-ı mağfiret,

Sevgendler bu bâbda pir-i Mugân içer" (Tarhan, 1998, s.235).

Fuzuli burada mey (şarap), meyhane, Pir-i Muğan ve mağfiret kapısı gibi kavramlarla şiire tasavvufi bir derinlik katmıştır. Bu kavramlar, maddi dünyanın ötesindeki manevi hakikati ifade etmek için kullanılan sembollerdir. Şiirdeki her bir unsur, insanın ilahi hakikate ulaşma yolculuğunu temsil eder. Pir-i Muğan sunduğu bu şarap, ilahi aşkın ve hakikatin sembolüdür. Dolayısıyla Fuzuli, aşk şarabını içmeyen kişinin hakikati göremeyeceğini ifade eder. Çünkü aşk şarabı, kişiyi dünyevi kaygılardan arındırır ve ilahi hakikate ulaştırır. Ayrıca meyhane, bir içki mekânı değil, hakikatin konuşulduğu ve öğretildiği bir manevi okuldur. Tasavvufta meyhane, dervişlerin ve âşıkların ilahi aşkı aradıkları, hakikati öğrendikleri bir yer olarak kabul edilir. Fuzuli'nin şiirinde, Pir-i Muğan, hakikati gösteren ve aşk şarabını sunan bir mürşit olarak karşımıza çıkar. Nitekim o, aşk şarabını sunarak, hakikati arayanları ilahi aşka ve mağfiret kapısına ulaştırır. Onun rehberliği olmadan, kişi hakikati idrak edemez ve ilahi kapıyı açamaz. Bu, tasavvufta mürşit-mürid ilişkisinin önemini vurgular. Çünkü mağfiret kapısı, Allah'ın affına ve rahmetine ulaşmanın sembolü olarak kullanılır. Bu kapı, ancak aşk şarabını içen ve hakikati görenler için açılır. Mağfiret kapısı, kişinin dünyevi günahlardan arınarak ilahi rahmete kavuştuğu yerdir. Mağfiret kapısının açılması ve cennette ruhlarla mest olma hali, ilahi aşkın ve hakikatin zirvesini temsil eder. Özetle Fuzuli, bu beyitlerde insanın ilahi hakikate ulaşma yolculuğunu anlatır.

E. Uludağ'a göre pîr-i mugân tasavvufta aşk şarabını sunan "hakikî mürşit, kutb-ı 'âlem" anlamına gelir. Klasik şiirde, eğlence mahalli olan meyhaneyi çekip çeviren, herkese ihtiyacı kadar içki veren ve hikmetli sözler söyleyen kişidir. Onun verdiği kadeh öpülüp başa konulur, öğütleri dinlenir. Yanında yardımcısı muğbece bulunur. Tasavvufî sembol olarak meyhane tekke, pîr-i mugan mürşid, muğbece müridir (Onay, 1992, s.387). Dîvânda kelimenin hem mürşid hem de yaşlı anlamına rastlarız. Genel olarak pîr-i mugan şekliyle çok kullanılır. Pir-i muganın irşadî rehber olduğu için şair amacına ulaşır (G. 14/8). Pir-i muğan yeminler ederek şarap içmeden mağfiret kapısının açılmadığını ifade eder. Dünyaya gelenin kendinden haberi yoktur; pir-i mugan ayıkları meclisten dışarıya bırakmaz (G. 270/5). Zâhit, şarap düşkünlerini çok eleştirmemelidir çünkü pir-i muganın kerameti birçoklarını yıkmıştır. Pir-i mugan âşıkların hizmetteki eksikliklerini affeder (G. 275/6). Pir-i muğanın dergâhı şairin ümit yeridir; şair onun kölesi, o da şairin padişahıdır (Trcb. 1/VII-4) (Uludağ, 2021, s.189).

"Hak-i sagar Cem ü Cemşiddür ey pir-i mugan

Haber et sakiye kim dutmaya sagar güstah" (Kılınç, 2021, s.421).

Divan edebiyatında pir-i Muğan kelimesini belki de en çok kullanan Fuzûlî olmuştur. Şaire göre pîr-i Muğanın hizmetinde olmadan menzile varılmaz:

"Ey Fuzuli menzil-i maşşuda yetsem ne aceb

Hıdmet-i pir-i mugan irşadı rehberdür maña" (Kılınç, 2021, s.384).

Ehli tasavvufa göre pir-i Muğan elinden mey içen karanlıklardan aydınlığa çıkan dervıştır ki dünya cefasını meyhanede koymuş, masuvanın ağırlığından, fani âlemin kirinden tamamen arınmıştır. Bazı tekke şairlerine, özellikle Hova Ahmed Yesevî'ye göre pir-i Muğan'la kast edilen çoğu kez İslâm peygamberi Hz. Muhammed'dir. Neyzen Tevfik (1879-1953) ise "Geçer" adlı muhammesinde pir-i Muğan'ı aşkın şerabını sunan meyhaneçi anlamında kullanmıştır.

"Serseri Neyzen'in aşkınla kulak ver sözüne,

Girmemiştir bu avalim, bu bedyi' gözüne.

Cehlinin kudreti baktırmadı kendi özüne.

Pir olur sakiy-i gül çehre bakılmaz yüzüne,

Hak olur pir-i Mugan, sohbet-i hemdem de geçer" (Tevfik, 2014, s.117).

Ruhi de qazellerinde pir-i Muğan tasavvuf terimini kamil insan, mürşid anlamında kullanmıştır:

Rûhî garazuñ hâl ise var pîr-i muğâna

Zîrâ ne mühendis bilür anı ne muhaddis¹⁰

Pir-i Muğan ter kibini en çok kullanan eski inançları korumakla İslâmiyet'i konar-göçer Türkler arasında yaymağa çalışan ve ilk Türk tarikatının kurucusu olan Hoca Ahmed Yesevî'dir. Yesevî, hikmetlerinde hem Hz. Muhammed'e hem tarikat şeyhine hem de Satuk Buğra Han'a pir-i Muğan demiştir. Anlaşılan Hoca'nın kelimasında hak ile hak olmuş ve irfan yolunu bilenler pir-i Muğan'dır. Metin Uyanık çalışmasında¹¹ şu bilgileri aktarır:

Bu çerçevede Yesevî, Pîr-i Muğan ile İslâm öncesinde bölgede etkinliğini gösteren dini öğretilerin sağladığı hazır bulunuşluluğu Hz. Muhammed'in getirdiği sistem ile yeniden yorumlayıp İslâmlaştırdığını düşünüyoruz. Çünkü Arapça ve Farsça dilini bilen âlim ve arif ayrımını yapan, "*Ene'l-Hak ve Lâ Mekan*" "*Tecelli*", "*Vahdaniyet*", "*Tecrid-Tefrid*" ve "*Fenafillah*"'a ulaşmak için gerekli aşamaları gösteren metafizik söylemini hikmetlerinde anlatan Yesevî, bu kavram yerine gayet rahat "*insan-ı kamil*" ifadesini kullanabilirdi, ama Pîr-i Muğan'ı kullanmayı tercih etmesi önemlidir. Dolayısıyla genelde İslâm Metafiziği, özelde Türk Metafiziğinin temellendirilmesi açısından onun ontolojik (soyut) kavramları sade bir dil ile (epistemik) temellendirmesi ve ona uygun bir hayat sürmesi ve onun bu "*değerleri*"nin geniş

¹⁰ Çoşkun Ak. Bağdatlı Rûhî Dîvânı I-II. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001, Aktaran Fatma Mollahaliloğlu. XVI. Yüzyıl Dîvânlarında Nasihat. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 220.

¹¹ Türk Metafiziğinin Temellerini Yesevîlik ve "Pir-i Muğan" Kavramları Üzerinden Takip Etmek" adlı yazısında Erisim adresi: <http://www.dibace.net/din-felsefe/turk-metafiziğinin-temellerini-yesevîlik-ve-pir-i-mugan-kavramlari-uzerinden-takip-etmek/> (E.T. 18.12.2023).

kabul görmesi (aksiyoloji) önemlidir. Ahmed Yesevî doğuştan "*Hakani*" kültürüne mensuptu, ama "*Pîr-i Muğan*" tabiri, bir remz olmakla beraber, açıkça Batı Türkistan'daki Muğ'lar ile ilgisi olduğu görülmektedir. Türklerin Müslüman olduktan sonraki değişim ve dönüşümünü incelemek için kullanabileceğimiz temel kavramlardan birisidir.

Mevlüt Uyanık¹² pîr -i Muğan simgesinin "Divan-i Hikmet"te hangi hikmetlerde ve hangi anlamda kullanıldığını şöyle özetlemiştir:

- Hikmet 25. beytindeki gibi "*Pîr -i Muğan Hak Mustafa bi-şek biling*" ifadesinde görüldüğü üzere İslâm Peygamberine işaret eder.
- Hikmetin 13. beytinde taliplerin *yol başçısı* olarak tanımlar, 15. beytinde ise onun sözlerini fetva olarak alınması gerektiğini söyler.
- Bazen "Hızır"a, bazen de 215. hikmetin 6 beytinde kalp ve canı mamur eden ilk Müslüman Türk hükümdarı olan Karahanlı Sultan Satuk Buğra Han'ın (942-955) pîr-i Muğan olduğuna,
- Hikmet 13. kıtasında Pîr -i Muğan eteğini sıkı tut. Marifetin pazarında özünü sat. Mey içerek sema eyleyip zikrini söyle. Halk cemalini göstermese perişan olunur ifadeleriyle de tarikat şeyhine işaret etmiş olacağını düşünüyoruz.
- Hikmetin 10. beytinde onun Elest içkisini verdiğini ve doyaya içtiğini söyler.
- Hikmetin 2. beyinde "hadi" yani yol gösterici, hidayete vesile olan kişi anlamında kullanır. 173. hizmet kılan yeter ahir Hudasına, pîr-i Muğan şefaathçi oldu günahına. Pîr yetiştirir Hak Teâlâ yardımına, işitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey" sözleri bunu yansıtır.
- Hikmetin ilk beytinde erenlerin yolunu takip etmek için ondan izin isteme talebini dile getirir.
- Hikmetin 6. beytinde rahmetin gelmesi için tövbe edip ağlamak gerektiğini, amin diyenlere pîr-i Muğan'ın elini tutacağını, hizmet eyleyenlerin muradına ereceğini söyler.
- Hikmetinde tövbe eyleyip Hakk'a yansam olur mu ki, Tövbesizken ölüp gitsem, neyerim ben işte? Pîr -i Muğan beni yola koyar mı ki" diye özlemine belirtir.
- Bu çerçevede Ahmed Yesevi 59. hikmetin 12 ve 13. beyitlerinde yol ve yöntemini (tarikat) benimsediği şeyhinin sevdiği âşık havasını yakalayamadığını, eğer O nazar kılsa nefsindeki heva ve hevesinin kırılacağını benlik davasının sona ereceğini belirtir.
- Hikmette seher vaktinde pîr-i Muğan yani şeyhin zikr çağrısı yaptığını, 63. hikmetin 15. beytinde pîr-i Muğan'ın dergahını durmadan öpmek isteğini belirtir. Burada hürmetin dergâh öpmek şeklinde belirtilmesi, günümüzde Alevi-Bektaşî türbelerinde "eşik/kapı öpmek" şeklinde kısmen devam ettiği söylenebilir.

¹²Metin Uyanık. a.g.e.

- Aynı hususu 137. hikmetin 11. beytinde pîr-i Muğan'ın eteğinden sımsıkı tutulması öğütler. 108. hikmetin 4. beytinde ona hizmet etmeye devam edilmesi gerektiğini 128. hikmetin 4. beytinde Onun yol göstericiliği olmazsa şaşkınlığa düşeceğini, onun elinden tutmasıyla dalalet halinden kurtulma imkanın olacağını söyler.
- Nitekim 15. hikmetin 9. beytinde ve 51. hikmetin 9. beytinde heva-i nefis ile olan mücadelesindeki şaşkınlığını pîr -i Muğan himmetine sığındığını ve uçan kuş gibi La Mekan'ı aştığını belirtir.
- Hikmette ilk dönem sûfilerinden Ethem, Cüneyd ve Mansur'dan bahsetmesi pîr-i Muğan ve metafizik tasavvurunun temellerini göstermesi açısından önemlidir.

Nitekim 126. hikmetin 10. beytinde "*fenafillah*" makamını aşip geçmeyince, pîr-i Muğan katresinden yudumlamayınca "*Limaallah makamına*" yani Allah ile birlikte olmak, onda yok/fena olmak makamına erişilmeyeceğini söyler.

Pir-i Muğan terkiğini tasavvuf şairi Şeyh Galib de "Tedbîrini Terk Eyle Takdîr Hudâ'nındır" adlı beş bendlik şiirinde şöyle kullanır:

Tedbîrini terk eyle takdîr Hudâ'nındır
Sen yoksun o benlikler hep vehm ü gümânındır
Birden bire bul aşkı bu tuhfe bulanındır
Devrân olalı devrân erbâb-ı safânındır
Âşıkda keder neyler gam halk-ı cihânındır
Koyma kadehi elden söz pîr-i Mugânındır.
Meyhâneyi seyrettim uşşâka metâf olmuş
Teklîf ü tekellüfden sükkânı muâf olmuş
Bir neş'e gelip meclis bî-havf u hilâf olmuş
Gam sohbeti yâd olmaz meşrepleri sâf olmuş
Âşıkda keder neyler gam halk-ı cihânındır
Koyma kadehi elden söz pîr-i Mugânındır. (Gölpınarlı, 1953, ss.42-43).

Pir-i Muğan hakikat yolunda yürüyen salıkların yolunu aydınlatmak için meşale tutan, onları aklın sınırının bittiği, aşkın sınırının başladığı yere götürendir. Aşk aklın yola devam edemediği noktada başlar ve pir-i Muğan sunduğu aşk kadehiyle âşıkın kalp dünyasında ateş yakar. Ateş ise kalbi kötülüklerden, nefisten arındırmakla beraber âşıkın kurtuluşunun olmadığını kanıtlar.

A. Şimşek bir yazısında pir-i Muğan'ı Nizari İsmaililerine bağlıyor ve dünyevi amaçlar ile hareket edenlerin pek çok farklı anlamlar taşıyan kelimeleri tasavvufi anlamları ile kullanarak çevrelerindeki kişileri teshir etmeleri ve onların manevi taraflarını uyararak dünyevi işlerde kötü amaçlı kullananlara örnek olarak pir-i Muğan kelimesini gösterir. Onun düşünceine göre ir-i Muğan makamında olan kişi, meşhur haşhaşilerin şeyhi Hasan Sabbah'dır. Yazar devamında şöyle yazır Mügan elimdeki en eski Osmanlıca Lügatte meyhaneci ve ikinci anlamı olarak da irşat edici olarak geçmektedir. O halde Mügan birinci anlamında akli karıştıran sarhoşluk veren içkiyi sunan

dağıtan kişidir. İkinci anlamı ile irşat eden açıklığa kavuşturan aydınlatan kişidir. Piri Müğan ise gerçek anlamı ile meyhanecilerin piri anlamına gelse de mecazi anlamı ile mürşitlerin (aydınlatanların) piri anlamında kullanılmaktadır. Müğan Farisi kökenli bir kelimedir. Bazı kaynaklarda İran'ın (Perslerin) İslâm öncesi dini olan Mecusilik de Mecusilerin (ateşe tapanların) üst makamdaki ateşin sırrına ermiş itikat liderlerine (rahiplerine) Piri Müğan denilmektedir¹³

Bugün her kesin kabullendiği bazı kanıların yorum hatası olduğu görülmektedir. Nitekim Muğları Zerdüştilik dininin rahipleri olarak gören bilim adamları onların İslâm kaynaklarının Mecusilik adlandırdığı dinin kahinleri olarak tanımlamıştır. Aynı şekilde pir-i Muğan deyimi de Zerdüşti veya Mecusi bir yorum çerçevesinde görülmüştür. Oysa Muğların Med Krallığı'nı oluşturan altı kabileden biri olduğu eski kaynaklarda, özellikle Herodot'ta yazılıdır. (Herodot, 1972a, s.101). Medlerin ise İrani veya Pers olmadığı kesindir. Muğların Zerdüşti (Zerdüşti'nin kendisinin de Muğ olma ihtimali büyüktür) tarafından dini yaymak için görevlendirilmiş kişiler olduğu ihtimali çok güçlüdür. İslâm'ın yasakladığı ve cezalandırdığı Mecusiler (Muğlar) varlıklarını günümüze kadar koruyabilmişlerdir. Şöyle ki İran'da Gabrililer adı altında küçük azınlık, Parsiler adı altında Hindistan'da toplu şekilde yaşayan ve ibadetlerini yapan bu iki grubun sayısı 300.000 civarında tahmin edilmektedir (Tümer, & Küçük, 1993, ss.107-114; Sarıçioğlu, 2002, ss.103-111). Azerbaycan Muğları İslâmı Kabul etmekle kendi öğretilerini Müslümanlık içinde yer yer kamufle etmeğe yer yer de eritmeğe çalıştılar.

Muğ ezoterizminden günümüze ulaşan pir-i Muğan terkibi metafizik dünyanın kapılarını açmağa çalışan Kızılbaş irfanında yeniden değer kazanarak hakikati anlamakta aşkın gerçek kudretini sergilemektedir. Kızılbaş şairleri bu terkibi fazla kullanmasalar da Muğ öğretisini şiirlerine getirmekle ve edebi sanatlara yansıtılmakla yeni bir sentez oluşturmuşlardır.

4. Muğ/Mag İrfanının Batı Dünyasının Versiyonu - Magizm (Sihir, Büyücülük)

Muğ irfanı veya ezoterizmi eski dünyayı o kadar etkilemiştir ki ortaya eskiden günümüze kadar süregelen magizm (sihirbazlık, büyücülük) kavramı çıkmıştır. Ancak magiya veya magik bilgi bilinen basit anlamıyla büyü yapmak değildir. Magiya tabiatın sırlarına, Yüce Yaratanın hikmetine, hakikatin bigisine, yaratılışın mahiyetine ulaşmış inisyelerin pratik irfanıdır. Magisyenlerin amacı doğuştan gelme yeteneklerini de kullanmakla ve inisiyasyondan geçmekle yaratılışın niceliğini ve niteliğini; varlığın tezahürlerini ve nedenlerini keşfetmektir. Dinden farklı olarak magiya ferdi çabaların sonucunda inisiyasyondan geçmekle olağanüstü yeteneklere sahip olmaktır. Muğlar veya Maglar bu inisiye kurallarını ilk koyanlardan biri oldukları içindir ki kendi isimlerini bir disipline vermişlerdir. Tarihsel dinlerin kült uygulamaları, her türlü büyü geleneğini bileşen bir unsur olarak içermekte, bunları kendi dini öğretilerinin ruhuyla yeniden düşünmekle görevlerine tabi kılmaktadır¹⁴

Muğ/Mag ezoterizmi eski dünyayı o kadar etkilemiştir ki bazı küçük sapmalara bakmaksızın Avrupa bilim adamları onun kökenini İran Zerdüştilik dinine bağlamaktadırlar. Ansiklopedilerde ve araştırmalarda genelde Magizm'in İran menşeli olduğuna vurgu yapılmaktadır. "Magi (Eski Farsça maguš), Eski İran'ın yanı sıra İran'a komşu bazı ülkelerdeki rahipler ve rahip sınıfının

¹³ <https://groups.google.com/g/haberposta/c/WWFjDzpPSFs?pli=1> (E.T.20.11.2023).

¹⁴ "Магия", Религиоведение: Энциклопедический Словарь. Под Ред. А. П. Забияко, А. Н. Красникова, Е. С. Элбакян. Москва: Академический Проект, 2006

üyeleridir. Magiler, Eski İran'ın siyasi yaşamında büyük bir rol oynadılar; devletin ilk aşamalarında, kabile soylularına karşı mücadelede genellikle kraliyet gücünü desteklediler; Sasaniler döneminde magiler esas olarak sosyal yaşamın muhafazakar normlarının kalesiydi. Helenistik dönemde ve sonrasında "magi" kelimesi büyücüler ve astrologlar anlamına gelmeye başladı. Antik Asur-Babil'de magiya, bilginin en önemli dallarından biriydi, ancak orada bile maglar rahiplerden önemli ölçüde farklıydı; örneğin rahipler tanrılara kurban sunar, maglar, sihirbazlar ve bilgeler rüyaları yorumlar ve geleceği tahmin ederler."¹⁵ Buna rağmen bu terimin Fransızcadan veya Latince'den ödünç alındığını söyleyenlerle yanaşı İngilizce içinde türetme yoluyla oluşturulmuş bir kelime olduğunu varsayanlar da vardır. Magik kelimesi gizemli veya doğaüstü güçleri kullanarak olayları görünüşte etkileme gücüne sahip olan bir adama veya sanata denilir. Buna göre de magik (büyü, cadı), doğal dünyadaki doğaüstü güçleri, varlıkları çağırmak, manipüle etmek veya başka şekilde tezahür ettirmek amacıyla kökleri ritüellere, ruhsal kehanetlere ve/veya kültürel kökene dayanan eski bir uygulamadır.

Med ülkesinin sakinleri olan Muğların aslı görevlerinin "kabile mensubu" olduğu, ancak daha sonra anlam değişikliğine uğradığı ve "rahip kabilesinin mensubu" yani rahip anlamında kullanıldığı sanılmaktadır.¹⁶ Brockhaus ve Efron'un Ansiklopedik Sözlüğü Farsça Maguş terimini Sanskritçe Mah, Eski Zend Meg, Mag, Çivi yazısı Magush, Yunanca Μέγας, Latince Magis, Rusça güçlü anlamını karşılayan bir kelime olduğu kanaatindedir. I. Dara'nın Behistun Yazıtı'nda etnonim olarak Mag sözcüğünden bahsedilmektedir. Zaten Herodot'ta Mágos (tekil) veya Mάγοι (çoğul), İran dininin rahiplerinin geldiği kabilenin adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Helenistik ve Roma dönemlerinde bu terim rüya anlatanı, falcıyı, büyücüyü, astrologu, ayrıca şarlatanı, sihirbazı vb. tanımlamak için kullanılmaktaydı. Bu kelime Arapçada Mecusiler, ateşe tapanlar ve Zerdüşterle ilişkilendirilir. İran'da ve İran'a komşu birçok ülkede rahipler ve rahipler kastın üyelerine Muğlar veya Maglar denilmekteydi. Muğ/Mag irfanı Avrupada magi, majik terimleriyle genel işlevi korusa da yeni bir anlam – büyücülük, sihirbazlık, cadılık vb. kazanmıştır.

Magiya teriminin Muğ/Mag irfanına bağlanması bugün kuşku götürmese de bu terimle ilgili çeşitli etimolojiler yapılmıştır. İngilizce magic, mage ve magician sözcükleri Latince magus teriminden, eski Farsça maguş sözcüğünden ise Yunanca μάγος sözcüğü yaranmıştır. Eski Farsça magu, Proto-Hint-Avrupa dilindeki megh-*magh (yapabilmek) kelimesinden türemiştir. Farsça terim eski Sinitik *Myag'a (büyücü veya şaman) yol açmış olabilir. Eski Farsça biçimi, Talmud İbranicesi magoş, Aramice amguşa (büyücü) ve Keldani mağdimi (bilgelik ve felsefe) gibi eski Sami dillerine nüfuz etmiş gibi görünüyor; M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren Suriyeli magusailer büyücüler ve kahinler olarak ün kazandılar.¹⁷

Sözlüklerin verdiği bilgilere göre 14. yüzyılın sonları, magiya, "olayları etkileme veya tahmin etme ve gizli doğal güçleri kullanarak harikalar yaratma sanatı", aynı zamanda "doğaüstü sanat", özellikle ruhsal veya insanüstü varlıkların eylemlerini kontrol etme sanatı; eski Fransız magiqueinden (sihir; büyü), geç Latince magiceden (büyücülük, büyü), Yunanca magikeden veya magikostan (büyümlü), magostan (bilgili ve rahip sınıfının üyelerinden biri), eski Farsça

¹⁵ https://www.wikidata.ru-ru.nina.az/Магия_и_религия.html (E. T. 20.11.2023)

¹⁶ Mary Boyce. A History of Zoroastrianism, Vol. I. Leiden/Köln: E. J. Brill, 1975, ss. 10-11

¹⁷ [https://en.wikipedia.org/wiki/Magic_\(supernatural\)#CITEREFGreenwood2000](https://en.wikipedia.org/wiki/Magic_(supernatural)#CITEREFGreenwood2000) (E. T. 20.11.2023)

magushtan, Sanskritçedeki *magh- (yapmak, güce sahip olmak) türemiştir.¹⁸ Muğ/Mag ve magik, sıklıkla hem dinden hem de bilimden ayrı kabul edilen, çok çeşitli inanç ve uygulamalara atıfta bulunmak için kullanılan, kategorik ancak çoğu zaman belirsiz bir terimdir.¹⁹

Susan Greenwood magisyen (büyücü) terimini şamanlıkla aynı anlama geldiğini ve bir tür Hind-Avrupa şamanı olduğunu yazmıştır.²⁰ Nitekim pek çok ritüelde ve tıbbi formülde ve kötü alametleri ortadan kaldırmak için magiyaya başvurulurdu. Mezopotamya'daki savunma veya meşru magiya, belirli gerçeklikleri değiştirmeyi amaçlayan büyüler ve ritüel uygulamalardı. Antik Mezopotamyalılar ibislere, hayaletlere ve kötü büyücülere karşı tek geçerli savunmanın magiya (cadı) olduğuna inanıyorlardı.²¹ Daha sonra Doğu Sami tanrısı Ea ile özdeşleştirilen Sümer tanrısı Enki, magiya ve okültizmle yakından ilişkiliydi.²² Dolayısıyla ezoteriklerin ustası Muğlardan denilebilir.

Hem eski dünyada hem de Orta Çağ metinlerinde magiya paranormalin, ezoterizmin bir dalı olarak görülmüştür. J. Frazer'ın magiyaya (sihre, cadıya, büyüye) olan inancı insanlığın kültürel gelişiminde önemli bir aşama olarak nitelendirmesi ve bunu büyüünün önce geldiği, dinin ikinci geldiği ve sonunda bilimin üçüncü olduğu üçlü bir bölümün parçası olarak tanımlamasıydı. Frazer'a göre tüm ilk toplumlar magiyaya inananlar olarak başlamış, bazıları bundan uzaklaşıp dine yönelmiştir.²³

Marcel Mauss ve Henri Humbert, sihir anlayışını 1902 tarihli "Genel Bir Magiya Teorisi" adlı küçük hacimli bir kitapta ortaya koydular.²⁴ M. Mauss, büyü terimini "organize bir tarikatın parçası olmayan herhangi bir tören; özel, gizli, gizemli ve nihayetinde yasak olana yönelen bir tören" anlamında kullanmıştır.²⁵ Tersine, dini organize kült ile ilişkilendirilen magiya çokyönlü bir bilgelik yoludur. Hem de her nedendirse magiya (sihir, büyü) uzun zamandır spekülasyon konusu olmuştur. Magiya, araçları, eylemleri ve temsilleri içerir ki magik (büyülü) eylemler gerçekleştiren kişiye de majisyen (eskilerde Muğ/Mag) denilir. Magik eylemler, magiya ayinleri esasında geleneğin gerçeklerini içerir. Genelde ezoterizm, özelde magiya ayinleri bir bütün olarak geleneğin gerçekleridir. Tekrarlanmayan eylemler ve ritüeller ise gizemli ve sihirli değildir. Nitekim bu ayinlere bütün bir grubun inanması, kamuoyu tarafından onaylanması şarttır, aksi taktirde bunlara magiya dememiz mümkün olmaz. Söz konusu Muğların "Ahameniş hanedanının (yaklaşık M.Ö. 558-330) dili olan Eski Farsçadaki Magush, herhangi bir dilsel yorumdan kaçırırsa, sosyal statüleri kesindir: Onlar, kurban törenlerine müdahale etmelerine olanak tanıyan özel bilgilere ve doğaüstü niteliklere sahip idiler."²⁶ Kurban sunumu sunanlarla sunulunun arasında medyatörlük görevini üstlenmek, ilahi kaynağın profan (acemi) varlıktan isteklerini muhatabına iletebilmektir. Bu ise Batı dünyası okültizmidir.

¹⁸ Bk. <https://www.etymonline.com/word/magic> (E. T. 20.11.2023)

¹⁹ Ronald Hutton. *The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present*. Yale University Press, 2017, s. X

²⁰ Susan Greenwood. *Magic, Witchcraft and the Otherworld: An Anthropology*. Berg Publishing, 2000, s.7

²¹ Jack M. Sasson, Ed. *Civilizations of the ancient Near East*, Vol. 3-4. New York: Charles Scribner's Sons, 1995, s. 1896-1898

²² Jack M. Sasson, age., s. 1843

²³ Graham Cunningham. *Religion and Magic: Approaches and Theories*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999, s. 19-20

²⁴ Owen Davies. *Magic: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 18

²⁵ Wouter Hanegraaff. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2012, s. 165

²⁶ Samra Azarnouche. "Le clergé dans l'Iran Ancien", Le clergé dans les sociétés antiques. Statut et recrutement. Sous la direction de Laurent Coulon et Pierre-Louis Gatier. Séance 3, 13 décembre 2013, (s.113-138), s. 117

Aslında ezoterizm, okültizm ve magiya kutsal kitabi dinlere ve Yunan akılcılığına meydan okuyan, felsefe ve bilime ilişkin bir çok bilgeliği kendinde barındırmasıyla ün kazanmıştır. Muğ veya Mag teriminden türemiş magiya (sihir, büyü), aynı zamanda okült, büyü veya cadılık olarak da bilinen karmaşık ve tartışmalı bir geçmişli olan, yüzyıllar boyunca ilahiyatçıların, tarihçilerin, özellikle de din tarihçilerinin, antropologların, folkloristlerin, psikologların, sosyologların ve sanatçıların ilgisini çeken ve çok kullanılan bir kavramdır. Magiya, başkalarının sahte dinleri açısından, insan düşüncesinin evrimsel bir aşaması, evrensel bir zihin durumu ve hayal gücünün özgürleştirici bir ifadesi olarak tanımlanmıştır. Bugün yüz milyonlarca insan için, dini inançları ne olursa olsun, magiya, talihsizliğin, yoksulluğun ve hastalığın üstesinden gelmelerine yardımcı olan gerçek bir güç olarak düşünülür. Magiya geçmişte olduğu gibi bugün de geçerlidir ve gücünü korumaktadır. Muğların varisleri olan magiya ile uğraşanların, yani majisyenlerin selefleri olan Muğların/Magların ezoterik bilgilerini ne kadar korudukları ve günümüze ne kadarını taşıdıkları tam olarak belli olmasa da büyücülük, cadılık hem eski hem de yeni dünyanın sıradışı olaylarıyla ilgilenen bir bilimi olarak kalmaktadır.

5. Tarihi Muğan Coğrafyasında Kurumsallaşan Kızılbaşlık ve Bektaşî Tekkeleri

Safevilerin hakimiyete gelmeleri ile eski Muğlar yeni Kızılbaşlar bölgede faaliyetlerini daha da genişlettiler ve halkı irşad görevine başladılar. İslamiyet'ten önce Muğların halkı irşad etmek gibi bir kaygıları yoktu. Her kes kendi çabaları ile kendi eğitmek, hakikati bulmak için bireysel irşadla veya grup irşadı ile eğitilmekteydi. Çünkü ezoterik bilgi Muğ kahinlerine göre sıradan insanlar için değil seçilmişler için idi. Bu bağlamda Muğların görevi kendi öğretilerinin yaymak değil, onu devlerin himayesinde saklı tutmak idi. Kızılbaşlık kitlevi bir müritlik propagandasını amaçladığından halka inmiş, halkla bütünleşmişti. Ancak kurumsallaşma Kızılbaşlıkta da görülmektedir. Zira belli bir kuralı, ritüeli, örgütü olmadan hiçbir öğretiyi yaşayamaz. Bu anlamda Safevilerin hakimiyete gelmeleri, Kızılbaşların yönetimde söz sahibi olmaları Muğan'da Kızılbaş irfanına bağlı tekkelerin açılması ve tarikat öğretisinin yaygınlaştırılması girişimleri başlamış oldu. Özellikle Bektaşilik bu konuda öncül bir görev üstlendi.

Anadolu'dan gelen Baba Samit ve ona bağlı dervişlerin Muğan başta olmakla Şirvan'da ve diğer bölgelerde irşada başladıkları bilinmektedir. Baba Samit hakkında az da olsa 17. yüzyılda yaşamış tarihçilerden Şeyh Yakubi ve Şeyh Behmenyar Hilli kısa bilgi vermişlerdir. Bu tarihçilere göre Baba Samit (veya Baba Said de denilir) ağır seyid soyundan bir derviştir.²⁷ Kızılbaş tarikatının ve tekkelerinin Azerbaycanda açık faaliyete geçmeleri Şeyh Cüneyd'in, Anadolu'dan getirdiği Kızılbaş zümrelerin bu yörelerde yerleşmesi ile başlamıştır. Nitekim Azerbaycana gelen Bektaşiler, Haydariler, Torlaklar, Işıklar gibi Kızılbaş zümreleri hakkında daha çok sözlü tarihten bilgi alırsız. Bu zümreler Hoca Ali zamanından sonra Azerbaycan ve İran'ın iç bölgelerinde irşadla meşgul olmuşlardır. Kızılbaş tekkelerinin önce Azerbaycan'ın Aran denilen bölgesinde, daha sonra da Şirvan'da kuruldukları, halkı irşad ettikleri, Safeviye'nin devlet kurmak ideolojisinin yayıcıları, tebligatçıları olduğu hakkında çok az bilgi vardır. Sözlü ve yazılı kaynaklarda Safevi Devletinin kurulmasından sonra Şah İsmail'in saray hekimi ve tarihçisi olan Dosteli Türki'nin bir Bektaşî müridi olduğu muhtemelen mümkündür. Ayrıca Dosteli Türki'nin ve yakın akrabaları olan Vâkıf Türki'nin ve Aziz Türki'nin isimleri Baba Samit müritleri arasında zikredilir. Çoğunluğu Ehl-i Hak

²⁷ KK Şeyh Röyal Hüseyinov, kişisel iletişim.

olan Karakoyunlu Türkmenlerinden başlayarak İran coğrafyasının Türkler yaşayan bölgelerinde Kızılbaş zümresi adı altında birleşen Bektaşiler, Ehl-i Haklar, Hurufiler, Nimetullahiler geniş faaliyet gösterirdiler. Önemli bir mesele de Muğan bölgesi de dahil olmakla Farsların, Goranilerin eski Zerdüştü ve Mitrani inançlarına dayanan Kakai, Yaresan adı altında toplumsallaşan senkretik inançlarının Muğ ezoterizmine dayandığıdır. Bunlar da Safevi Devletinin kurulmasından çok kısa bir zamanda şiir ve ayin dilini Türkçeleştirdiler. Ehl-i Hak şairlerinin dilinin Gorani lehçesinde olduğu, ancak Ehl-i Hakların meşhur şairlerinin dilinin 16. yüzyıldan itibaren Beyrek Kuşçuoğlu önderliğinde Türkçe ile yer değiştirdiği bilinmektedir (Bayat, 2022, ss.97-102).

Özellikle bir imparatorluk hâline gelen Akkoyunlu Devleti'nin (Woods, 1993, ss.163-164) başkenti Diyarbakır'ın on bir sancağının tümünde Kızılbaş vergisinin alınması ve 16. yüzyılın tapu tahrir defterlerine göre 111 köyün tamamında var olan Kızılbaş-Alevi ismi ve tekkeleri (Sohrabiabad, 2018, ss.217-218). Akkoyunlu tebasının önemli bir kesiminin inançsal yapısının heterodoksi, daha açık bir ifadeyle Şii olduğunu (bu Şii fikhının koyulaşmadığı ilk dönem Şiiliğidir) kanıtıyor. Kızılbaş-Alevi temelli Safevî Devleti kurulana kadar Azerbaycan ve İran coğrafyasında İsmaili, İlhani Şiiliği, Akkoyunlu Aleviliği ve Karkoyunlu Şii itikadı mevcut idi. Ve Safevîler kuruluşundan itibaren Ehl-i Beyt yolunda idiler, bölgede mevcut olan Şii geleneği üzerinde devlet kurarak Şiiliği resmi mezhep ilan etmişlerdir. Anadolu'dan gelen Hacı Bektaş Veli tarikatı mensubu olan Baba Samit dervişleri böylesine bir sosyal yapılanma döneminde Azerbaycan'da tekkelerini kurarak irşada başladılar ve Safevî-Bektaşî ilişkilerini zirveye ulaştırdılar (Bayat, 2022, s.99).

Safevî Devleti'nin kurulmasından hemen sonra Anadolu'dan gelen Alevi ve Bektaşî tarikat üyelerini yöredeki Kızılbaşlarla birlikte devlerin manevi ve askeri dayağı rolüne soyundular. Azerbaycanın Muğan bölgesi halkı tarafından Baba Samit/Semid/ Said/Sammit adları ile bilinen, "baba" unvanlı Bektaşî düşünce önderinin kurduğu tekke ve onunla aynı yıllarda veya onun önderliğinde Şirvanda Pir Halil, Pirsaat, Dede Güneş tekkeleri ve Nahçıvan bölgesinde kendilerini Hacı Bektaş soyundan addedenlerin ciddi bir Kızılbaş irfanı öğreticileri olduğu bilinmektedir.

V. Minorski'ye göre aşırı Şiiliğin ortaya çıkması 15. yüzyıla denk gelmektedir. Aşırı Şiiliğin İran'da ortaya çıkması eskiden beri Avesta düşüncesinin ve kısmen de Mani dininin adı geçen bölgede hâkim olması ile alakalandırılır. Mani dininin kahinlerinin Muğlar olduğu bu ve sonraki araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. İ. Petruşevskiy'e göre kendilerine Ehl-i Hak deyenler, Fars bölgesinde Ali'llâhi adlanmaktaydı. Bu sektarla beraber Muğan ve Fars bölgelerinde yaygın olan bu gruplara Türkiye'de Kızılbaşlar, Azerbaycan'da Karakoyunlu ve Görenler, Rezaye bölgesinde Abdal-Beyi, Kazvin'de Kokavend, Mazandaran'da Hocavend derdiler (1966, s.307). Hatta bazı yazarlar Kızılbaşların da Ehl-i Hakk'ın bir kolu olarak ortaya çıktığını yazmaktadırlar (Karadağ Çınar, 2017, s.14). Oysa Ehl-i Haklar, Ali'llâhiler, Yaresanlar, Kakailer, Dürziler birer batni Şii gruplarıdır ve aralarında da farklar mevcuttur. Bazı farklar görülse de bu aşırı Şii akımları birleştiren Muğ ezoterizmi idi. Ancak hem Safevîlikte hem de Baba Samit derviş topluluğunda Ali sevgisi (Nadi Aliyen duası), İmamlara bağlılık var, ancak aşırı değildir ve tevhid inancına ters düşmeyecek seviyededir. Mühimme Defterleri'nden alınan bilgilere göre Safevî Kızılbaş halifeleri de Hacı Bektaş Ocağı'nda kurbanlar keserlermiş (Kütükoğlu, 1993, s.13).

Sözlü tarihe göre Baba Samit Muğan'a Anadolu'dan gelerek yerleşmiş daha sonra burada kendi tekkesini kurmuştur. Her halde kendisini Hacı Bektaş Veli'nin manevi oğlu adlandıran ve Hacı

Bektaşoğlu Said deyen bu derviş Bektaşiliği Azerbaycan'da yayan ilk tarikat şeyhidir. Muğan'da kurulan Bektaşî Ocakları ve onun liderlerinden biri olan Baba Samit'in burada yerleşmesi Muğan'ın Azerbaycan'da Müslümanlardan önceki batinilerin yaşadığı merkez olmasıyla bağlantılıdır. Zerdüşt kâhinleri olan Muğların bulunduğu Muğan bölgesinde her yıl Zerdüşt ayinleri yapılmaktaydı. Baba Samit de önce batını bilgilerinin intişar ettiği Muğan'da yaşamış, Alevi ve Bektaşî düşüncesini yaymış, oradan da Muğan'a bir başka yerine şimdi Aran adlandırılan bölgeye geçmiş ve burada tekkesini kurmuştur.

Ayrıca Baba Samit dervişleri olan Kızılbaşların tasavvufla irfanı birleştirdikleri bir gerçektir. Tasavvufla irfanın birleşmesi tıpkı Kur'an-ı Kerim'in ilmiyle amelinin birleşmesi gibidir. Yani ilmin var âlimsin, amelin var abidsin; bildiyini amelde gösterir, amel elediklerinin de ilmini, ilmi delillerini bilir ve bu iki kategoriye birleştirebilir. Bu sentez yalnız Safevî ve Baba Samit tekkelerinde, Kızılbaş ocaklarında ve Azerbaycan'da kurulan diğer Bektaşî zaviyelerinde gerçekleşebildi (Bayat, 2022, ss. 106-107). Bugün Sabirabad ilçesinin Şıhlar adlanan köyünde günümüzedek gelip çıkmış Baba Samit türbesi vardır. Türbenin kitabesinden anlaşıldığına göre bu yapıt 16. yüzyılın tarihi mimarlık abidesidir (Nemet, 1992)

Anadolu Kızılbaşlarından Bektaşiliğin hem Çelebi hem de bağımsız Bektaşî kolları Şah İsmail Devleti ile gizli temas halindeydiler. Safevî Kızılbaş Devleti kurulan andan itibaren İstanbul Bektaşî tekkesinin dedesi olan Dede Muhammed adlı bir Bektaşî lideri Şahla alakayı pekiştirmek için kendi dervişlerinden Dede Hasan'ı bir mektupla ve bazı küçük hediyelerle Tebriz'e Şah İsmail'in yanına gönderdi. Başka bir kaynakta ise Dede Muhammed'in bizzat kendisinin Tebriz'e gidip Şah'la görüştüğü ve hediyeleri kendi eliyle takdim ettiği anlaşılır. "Alemara-yi Safevî" ve "Cahanguşayi-Hakan" adlı tarih kitaplarında bununla ilgili bilgiler verilmiştir. Hatta "Tarih-i Safevî"de denilir ki bu zat Şah İsmail'in hâkimiyete geleceğini önceden görmüş ve devletin kurulmasından derhal sonra has halifelerinden biri olan Dede Hasan'ı şahın yanına göndermiş, Şah İsmail'le gizli münasebetler kurmuştur (Musalı, 2010, ss.376-377).

15-18. yüzyıllarda Aran'da, Şirvan'da, Muğan'da, Karabağ'da, Nahçıvan'da ve Güney Azerbaycan'ın Tebriz, Kazvin, Hemedan kentlerinde Bektaşî tekkelerinin yayıldığı hakkında bazı tarihi kayıtlar mevcuttur. 17. yüzyılın seyyahı Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Şirvan'da Pîr Dekrûh Sultan tekkesi, Pîr Merîzat Sultan tekkesi, Harac'da Şeyh Merza Sultan tekkesi, Tebriz'de İmam Rıza tekkesi, Mir Haydar tekkesi, Nahçıvan'la Tebriz sınırında Muhammed Şam-ı Gazan tekkesi, Hemedan'da ise Bağdat kapısı tarafında Şahrüh tekkesi ve Nihavend'de ve Kazvin'de Bektaşî tekkelerinin varlığı hakkında bilgi vermiştir (Maden, 2013, ss.102-103).

Azerbaycan'da Bektaşiliğin yayıldığını gösteren ve bugün ziyaret edilen pirlerden biri de Kızılburun yarımadasının 7 kilometreliğinde bulunan Halil Baba piri. 17. yüzyıla ait edilen türbenin kitabesinde Nadi Aliyen duası yazılmıştır: "Meded ya Ali! Bizim mezpebimizde Hak sözü Ali'yi çağırmağdır. Mucizeler yaratan Ali'yi çağır! Sen o zaman belalardan kurtulursun. Ya Muhammed! Senin peygamberliğün ve Ya Ali! Ya Ali! Ya Ali! Senin velayetinin yardımıyla bütün sıkıntılar ve kederler geçip gider." (Meşedihanım, 1992, s.60). Pirsaat adlı bir ziyaretgâh daha vardır. Bazı bilgilere bakılırsa Pirsaat'ın da Baba Samit dervişlerinden olabileceği mümkündür. Naxçıvan Bektaşî zaviyesi vb. Kızılbaş irfanının Nuğan başta olmakla Azerbaycan'ın birçok bölgesinde ve Farsların yaşadığı yerlerde aralıksız devam ettiği görülmektedir.

Sonuç

Safevi Devletini kuran Kızılbaş Türkmen aşiretlerin (Bayburtlu, Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Zülkadir, Afşar, Kaçar ve Varsak) İslamiyetten önceki inançlarının İslami dönem varyantı olan Kızılbaşlık, Türk halk İslamının yerini Arap Müslümanlığına terk etmesi ile yıllarca aşağılanan etrak-ı biidrakin nihayetinde tavrını yeni devlet kurmaktan yana kullandığı ideolojik bir alt yapının temel felsefesidir. Konar-göçer Türkmen halkının dini inançlarının teolojik esası Kızılbaş irfanıdır. Ne orta çağ döneminin tarih yazarları ne sonraki araştırmacılar ne fıkıhçılar ne de kelamcılar Kızılbaş irfanı hakkında bilgi sunmuşlardır. Kızılbaşların kendileri de deyişe, semaha, ceme önem vermekle teolojik esaslarını, irfanlarını yazıya aktarmamışlardır.

Sapık, zındık, rafizi gibi saptamalar da dini taassubkeşlik penceresinden bakılan dünya görüşün mahsulüdür. Kimse somut olarak suçlanan, çeşitli iftiralara maruz kalan, sürgün edilen, kitlevi katliamlara uğrayan ve zorla Sünnileştirilen Kızılbaş akidesinin somut tasvirini verip de suçlama yapmamıştır. Kızılbaşların suçlanması yönetim ve ulema tarafında onlar gibi düşünmemeğe, Türklüğü yaşatmağa, eski inançlarını korumakta dürenmeğe göre kurgulanmıştır. Özetle Safevilerin hakimiyete geldiği dönemlerde Osmanlı başta olmakla Safevilere düşmanlık yapan tüm tarihçilerce olumsuz ve hatta aşağılayıcı şekilde kullanılmıştır.

Kızılbaş irfanı esasına Türk şaman mistisizminden, Muğ ezoterizminden, Hurremilikten, İsmaililikten, İran coğrafyasında eskiden mevcut olan Şii teolojiden yararlanmakla komplike bir teoloji oluşturmuştur. Tüm etkileşimlere bakmaksızın Kızılbaş irfanının temeli İslam dini, tasavvuf akımları, vahdetül vücud felsefesidir. Kızılbaş irfanı Azerbaycanda etkin bir konumda olan Safevi tarikatı ile küçük farklara nazaran aynı ortak paydaya birleşmiştir. Batılı Safevi tarihi araştırmacılarının aksine olarak Safevi Devletinin ideolojisi Kızılbaş irfanı, sonradan Şii imamet anlayışı olsa da devletin idari sistemi aynı yörede mevcut olmuş İlhanlı, Karakoyunlu, Timurlu ve özellikle de Akkoyunlu baskın olmakla Türk devlet geleneği mirası üzere kurulmuştur.

Kızılbaşlık denildikte hemen ilk akla gelen Safevi dönemi Türkmenleri veya Safevi etkisinde kalan Türkmen zümre gelmektedir. Oysa Kızılbaşlık Azerbaycanda ve Anadolu da geniş yayılmış konar-göçer Türkmen kabilesinin kendine özgü halk İslamıdır ve kaynakları Safevilikle örtüşse de bazı farkları da vardır. Bu bağlamda Kızılbaşlık bugünkü adıyla Alevilik olup Orta Asyadan Anadolu ya ve Balkanlara kadar uzayan geniş bir coğrafyada yaygındır.

Kaynakça

- Azarnouche , S. (2013). Le clergé dans l "Iran Ancien". *Le clergé dans les sociétés antiques. statut et recrutement. Sous la direction de Laurent Coulon et Pierre-Louis Gatier*, 3(13), 113-138.
- Baharlu, I. (2021). Safevîler döneminde sema (semah) (kronikler, seyahatnâmeler ve minyatürlerde). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 97, 11-28. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71933/1157219>
- Bayat. F. (2022). Azerbaycan'da Baba Samit Tekkesi ve Safevî-Bektaşî ilişkileri bağlamında diğer Bektaşîler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 101, 95-116. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/69523/1107298#article_cite
- Butler, E. M. (1948). *The myth of the magus*. Cambridge: Cambridge University Press. Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. (3. Baskı). Ankara: Anka Yayınları.
- Churchward, J. (1959). *The lost continent of mu*. Great Britain: Neville Spearman Ltd.
- Dalkıran, S. (2002). İran Safevî Devletinin kuruluşuna Şii inançlarının etkisi ve Osmanlı'nın İran'a bakışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 49-96.
- Dierl, A. J. (1991). *Anadolu Aleviliği*. (F. Yiğit, Çev.). İstanbul: ANT Yayınları.
- Evkuran, M. (2012, Mayıs, 25-27). Gelenekselci Öğretide Gnostik ve Okült Etkileşimler-René Guénon Düşüncesi Bağlamında Bir Tartışma. H. Arslan, M. Bozkurt. (Ed.). Gnostik
- Akımlar ve Okültizm Sempozyumu içinde (s.247-280). Malatya.Floor, W. & Javadi, H. (2013). The role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran. *Iranian Studies* 46 (4), 1-13.
- Forsyth, P.Y. (1980). *Atlantis: the making of myth*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Fortune, D. (1928). *Esoteric orders and their work*. London: Rider & Co.
- Gölpınarlı, A. (1953). *Şeyh Galip Hayatı Sanatı Eserleri*. Ankara: Varlık Yayınları.
- Gündüz, T. (2021). *Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler (2.Baskı)*. İstanbul: Yeditepe Yayın Evi.
- Herodot (1972 a). *İstoriya v Devyati Knigah. Kniga I. Klio*. Pervod G. A. Stratanovskiy. Leningrad: Nauka.
- Herodot (1972 b). *İstoriya v Devyati Knigah. Kniga III. Taliya*. Pervod G. A. Stratanovskiy. Leningrad: Nauka.
- Hutin, S. (1978). *Des Mondes Souterrains au Roi du Monde*. Paris: le Livre de Poche. Jackson, P.& Lockhart, J. (Ed.). (1986). *The Cambridge History of Iran, 6*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kara, M. (1985). *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karadağ Çınar, G. (2017). Safevî Devleti'nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri. *İran Çalışmaları Dergisi*. I(I) 11-51. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article>
- Karadeniz, Y. (2014). Safevî Devleti'nin kuruluşu meselesi: Kızılbaşların ortaya çıkışı. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 53-67. <https://doi.org/10.18498/amaufd>
- Kılınc, A. (Haz.). (2021). *Fuzûlî Dîvânı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1996). Türk- Moğol Şamanizminin tasavvufî İslâm tarikatları üzerinde tesiri. (F. Tamir, Çev.). *Bilgi Dergisi*, 1, 1-8. Erişim adresi: <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3720-published.pdf>
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyasi münâsebetleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Maden, F. (2013). Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Bektaşî Tekke Ve Türbeleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 68, 89-128. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71958/1157654>
- Mazzaoui, M. M. (2008). *The origins of the Safawids, Si'ism, Sûfism, and the Gulât*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melikoff, İ. (2011). *Kırklar`ın Cemi`nde*. (T. Alptekin, Çev.). İstanbul: Demos Yayınları.

- Mollahaliloğlu, F. (2023). *XVI. Yüzyıl Dîvânlarında Nasihat*. (Yayın No. 802148). (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi). YÖK Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr>
- Musalı, N. (2010). Anonim bir Safevî kaynağında Bektaşî ve Alevî Tarihine Dair Bilinmeyen Gerçekler. *Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*, (s.373-390.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Nasr, H. (1974). Religion in Safavid Persia. *Iranian Studies*, 7(1/2), 271-286.
- Nemet, M. (1992). *Azerbaycanda pirlər*. Bakı: Azərneşr.
- Noyan, B. (1995). *Bektaşîlik-Alevîlik nedir*. İstanbul: ANT Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1996). *Türk Süffiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Onat, H. (2003). Kızılbaşlık farklılaşması üzerine. *İslâmiyyet Dergisi*, 6(3), 111-126. <https://doi.org/10.18403/emakalat.940225>
- Onay, A. T. (1992). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. Ankara: TDV. Yayınları. Petruşevskiy, İ. P. (1966). *İslâm v İrane VII-XV vekah*. Leningrad: İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta.
- Pigulevskaya, N. V., Yakubovskiy A. Y. & Petruşevskiy, İ. P. (1958). *İstoriya İrana s Drevneyşih Vremyon do Kontsa XVIII veka*. Leningrad: İzd. Leningradskogo Universiteta.
- Roemer, H. (2006). Kızılbaş Türkmenler. Safevî teokratiasının kurucuları ve kurbanları". (H. Yıldız, Çev.). *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 38,1-9. Erişim Adresi: <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/873>
- Sarıkaya, S. M. (2016). *Anadolu Alevîliğinin tarihî arka planı*. Isparta: Post Yayınevi.
- Sarıçoğlu, E. (2002). *Başlangıçtan günümüze dinler tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Savory, R. M. (1970). "Safavid Persia" *Cambridge History of Islam, Vol.1*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sohrabiabad, H. (2018). *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*. (Yayın No. 514289). (Doktora Tezi, Kırklareli Üniversitesi). YÖK. <https://tez.yok.gov.tr>
- Strabon (1994). *Geografiya v 17 Knigah. Kniga XI*. Perevod G. A. Stratanovskiy. Moskova: Ladomir.
- Sümer, F. (1976). *Safevî Devletinin kuruluşu ve gelişiminde Anadolu Türklerinin rolü*. Ankara: Güven Matbaası.
- Şapolyo, E. B. (1964). *Mezhepler ve tarikatlar tarihi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Tarlan, A. N. (Haz.). (1998). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tevfik, N. (2014). *Azâb-ı Mukaddes*. (İ. Ada, Haz.). İstanbul: Kapı.
- Tümer, G. & Küçük, A. (1993). *Dinler tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Uludağ, E. (2021). Tip ve kişilikler açısından Fuzûlî Dîvânı. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 70, 149-224. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4443>
- Üzüm, İ. (2002). Kızılbaş. *TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 25*. (s. 546-557). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Von, H. J. (1989). *Büyük Osmanlı tarihi II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Woods, J. (1993). *Akkoyunlular aşiret, konfederasyon, imparatorluk 15. yüzyıl Türk İran siyaseti üzerine bir inceleme*. (S. Özbudun, Çev.). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Williams, J. (1829). *Two essays on the geography of ancient Asia: Intended partly to illustrate the campaigns of Alexander, and the Anabasis of Xenophon*. London: J. Murray.

İnternet Kaynakları

Şimşek, A. Erişim Adresi: <https://groups.google.com/g/haberposta/c/WWFjDzpPSFs?pli=1> (E.T.20.11.2023).

"Hermes Trismegistus." *Encyclopedia Britannica*, Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/topic/Hermes-Trismegistos-Egyptian-god> (E. T. 1101.2024).

Gasımlı Aydın. Muğ (Azerdüstlük) Dininin Yaradıcısı Türk Azer Peyğemberdir, Erişim Adresi: <https://teref.az/kose/242712-mug-azerdustluk-dininin-yaradicisitürk-azer-peygemberdir.html> (E.T. 18.12.2023).

"Magi", *Wikidata*, Erişim Adresi: https://www.wikidata.ru-ru.nina.az/Магия_и_религия.html (E.T. 20.11.2023).

"Magic", *Wikipedia*, Erişim Adresi: [https://en.wikipedia.org/wiki/Magic_\(supernatural\)#CITEREFGreenwood2000](https://en.wikipedia.org/wiki/Magic_(supernatural)#CITEREFGreenwood2000) (E.T. 20.11.2023).

"Magic" *Online Ethymology Dictionary*, Erişim Adresi: <https://www.etymonline.com/word/magic> (E.T. 20.11.2023).

Mevlüt Uyanık. Türk Metafizığının Temellerini Yesevîlik ve "Pir-i Muğan" Kavramları Üzerinden Takip Etmek, Erişim Adresi: [http://www.dibace.net/din-felsefe/turk-metafiziginin-temellerini-yesevilik-ve-pir-i-mugan-kavramlari-uzerinden-takip-etmek/\(E.T.](http://www.dibace.net/din-felsefe/turk-metafiziginin-temellerini-yesevilik-ve-pir-i-mugan-kavramlari-uzerinden-takip-etmek/(E.T.) (E.T.18.12.2023).